JETIR.ORG ISSN: 2349-5162 | ESTD Year : 2014 | Monthly Issue
JOURNAL OF EMERGING TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE RESEARCH (JETIR)
An International Scholarly Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

भारतातील आर्थिक साक्षरता : सद्यस्थिती, आव्हाने आणि आर्थिक समावेशनाच्या दृष्टीने एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.सुजाता जितेंद्र पाटील
सहयोगी प्राध्यापक
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
गोषवारा

आर्थिक साक्षरता म्हणजे कौशल्ये आणि ज्ञानाचा असा संच आहे जो एखाद्या व्यक्तीला त्यांच्या सर्व आर्थिक संसाधनांबद्दल माहितीपूर्ण आणि सामाजिक-आर्थिक वातावरणात टिकून राहण्यासाठीआणि स्पर्धा करण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या साक्षर किंवा शिक्षित असण्याची मूलभूत गरज समजून घेण्यास हे निश्चितपणे मदत करेल. आर्थिक सेवा पुरवणाऱ्या वित्तीय संस्था, गुंतवणूकदार, केंद्र आणि राज्य सरकार, शिक्षणतज्ञ, सामान्य लोक आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आर्थिक शिक्षण, साक्षरता आणि समावेशन या संबंधित क्षेत्रांवर संशोधन करणाऱ्या संशोधकांसाठी हे उपयुक्त ठरू शकते. आर्थिक साक्षरता ही काळाची गरज मानली जाऊ शकते. सरकार आणि वित्तीय संस्थांकडून वेळोवेळी पुरवल्या जाणाऱ्या आर्थिक सेवांचे फायदे लोकांना समजले, तरच आर्थिक समावेशन खऱ्या अर्थाने फलदायी ठरू शकते. केवळ साक्षर असणे पुरेसे नाही, तर व्यक्ती 'आर्थिकदृष्ट्या साक्षर' असणे आवश्यक आहे. प्रभावी निर्णय घेण्यास अनुमती देतो. योग्य आर्थिक साक्षरता प्रशिक्षण असलेले लोक चांगले आर्थिक निर्णय घेतात आणि अशा प्रकारचे प्रशिक्षण नसलेल्या लोकांपेक्षा पैशाचे अधिक चांगले व्यवस्थापन करतात. आर्थिक साक्षरतेची संकल्पना म्हणजे सुयोग्य आर्थिक निर्णय घेण्यासाठी आणि अंतिमतः वैयक्तिक आर्थिक सुस्थिती प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक असलेली आर्थिक जागरूकता, ज्ञान, कौशल्ये, वृत्ती आणि वर्तन यांचा मिलाफ होय.

प्रमुख शब्द : आर्थिक साक्षरता, आर्थिक सेवा, आर्थिक जागरूकता

१ प्रस्तावना

आर्थिक साक्षरता म्हणजे वैयक्तिक वित्त व्यवस्थापन, अर्थसंकल्प तयार करणे आणि गुंतवणूक करणे यांसारख्या विविध आर्थिक कौशल्यांचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्याची क्षमता होय. अलीकडे सर्व आर्थिक स्तरांतील लोकांमध्ये आर्थिक गुंतवणूक आणि सेवांचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे.

तंत्रज्ञानातील अलीकडील प्रगती आणि प्रसार माध्यमांमधील प्रसिद्धी यांसारख्या विविध घटकांमुळे भारतातील तरुण आणि प्रौढ लोकसंख्येमधील आर्थिक साक्षरतेचा दर वाढत आहे. भारत सरकार आणि विविध नियामक संस्था आर्थिक साक्षरता अभ्यासक्रम, कार्यशाळा आणि योजना राबवून विकासासाठी सातत्याने प्रयत्न करत आहेत. मोबाईल बँकिंगपासून ते ऑनलाइन पेमेंट आणि विम्यापर्यंत, देशात ऑनलाइन वित्तीय सेवा वापरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे. यामुळे विमा आणि बँकिंगबद्दलची जागरूकता आणि सुलभता वाढल्याने भारताची आर्थिक साक्षरता सुधारण्यास मदत झाली.

भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे अधिकाधिक लोकांना वाचता, लिहिता आणि सामान्य माहिती समजून घेता येऊ लागली आहे. मात्र, केवळ वाचन आणि लेखनाचे ज्ञान असणे म्हणजे व्यक्ती आर्थिकदृष्ट्या साक्षर झाली असे म्हणता येत नाही. सर्वसाधारण साक्षरता आणि वित्तीय साक्षरता यांमध्ये मूलभूत फरक आहे.

२ .उद्दिष्टे :

१ .आर्थिक साक्षरतेची संकल्पना आणि महत्त्व यांचा अभ्यास करणे.

२ .सर्वसाधारण साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता यांमधील फरक स्पष्ट करणे.

३ .भारतातील राज्यनिहाय आर्थिक साक्षरतेच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

४ .२०१५ आणि २०२३–२४ मधील उपलब्ध आकडेवारीच्या आधारे आर्थिक साक्षरतेतील बदलांचे विश्लेषण करणे.

३ – स्पष्टीकरण :

१. आर्थिक साक्षरतेची संकल्पना आणि महत्त्व

आर्थिक साक्षरता म्हणजे काय?

पैसे हा प्रकार नेमका काय आहे? त्या पैशांचा वापर आपण कशा पद्धतीने करू शकतोत्या पैशाची एखादी व्यक्तीमधील व्यवस्थापित . करण्याची क्षमता,भविष्याच्या दृष्टीने पैशांचे नियोजन करणे किंवा पैसे कुठे आणि कशासाठी खर्च करायला हवेत ह्या गोष्टींचे ज्ञान असणे म्हणजेच आर्थिक साक्षरता होय.

आर्थिक साक्षरतेचा अर्थ आणि महत्त्व म्हणजे आर्थिक बाबींबद्दल माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान आणि व्यावहारिक कौशल्ये असणे. यामध्ये बजेट तयार करणे, सुज्ञपणे गुंतवणूक करणे, विमा पर्याय समजून घेणे, निवृत्तीचे नियोजन करणे, कर्जाचे व्यवस्थापन करणे आणि कर कसे हाताळायचे हे जाणून घेणे यासारख्या कार्यांचा समावेश आहे.

जागतिक बँक आणि OECD च्या अहवालानुसार, भारतात फक्त 27 टक्के प्रौढ आर्थिक साक्षर आहेत. म्हणजेच 10 पैकी 7 जणांना व्याजदर, महागाई, जोखीम व्यवस्थापन, गुंतवणुकीचे प्रकार याची प्राथमिक समजही नाही.

आर्थिक साक्षरतेची व्याख्या :

1.गव्हर्नमेंट अकाउंटेबिलिटी ऑफिसची व्याख्या (२०१०):

"माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याची आणि पैशाच्या वर्तमान आणि भविष्यातील वापर आणि व्यवस्थापनाबाबत प्रभावी कृती करण्याची क्षमता. यामध्ये आर्थिक निवडी समजून घेणे, भविष्यासाठी योजना आखणे, हुशारीने खर्च करणे आणि नोकरी गमावणे, सेवानिवृत्तीसाठी बचत करणे किंवा मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसे देणे यासारख्या जीवनातील समस्यांशी संबंधित आव्हाने हाताळण्याची क्षमता समाविष्ट आहे.

2.वित्तीय साक्षरता आणि शिक्षण आयोग (२०२०):

"कौशल्य, ज्ञान आणि साधने जी लोकांना वैयक्तिक आर्थिक निर्णय आणि त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी कृती करण्यास सुसज्ज करतात; याला आर्थिक क्षमता म्हणून देखील ओळखले जाऊ शकते, विशेषतः जेव्हा आर्थिक उत्पादने आणि सेवांमध्ये प्रवेश केला जातो.

भारतात आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व

आर्थिक साक्षरता ही अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण ती व्यक्तींना त्यांचे आर्थिक व्यवस्थापन प्रभावीपणे करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि कौशल्ये प्रदान करते. आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना बचत, गुंतवणूक, खर्च आणि इतर आर्थिक बाबींबाबत योग्य निर्णय घेता येतात. आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१. पैशांचे प्रभावी व्यवस्थापन :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना स्वतःकडे उपलब्ध असलेल्या पैशांचे योग्य नियोजन आणि व्यवस्थापन करता येते. उत्पन्नानुसार खर्च करणे, अनावश्यक खर्च टाळणे आणि योग्य प्रमाणात बचत करणे याबाबत व्यक्तींना ज्ञान मिळते.

२. आर्थिक उद्दिष्टे निश्चित करणे :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना आपल्या भविष्यातील आर्थिक गरजा आणि उद्दिष्टे निश्चित करता येतात. शिक्षण, घर खरेदी, व्यवसाय सुरू करणे, मुलांचे शिक्षण आणि निवृत्तीनंतरचे जीवन यांसाठी योग्य आर्थिक नियोजन करता येते.

३. खर्चावर नियंत्रण ठेवणे :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना आपल्या दैनंदिन खर्चाचा मागोवा घेता येतो. गरजा आणि इच्छा यांमधील फरक समजतो. त्यामुळे अनावश्यक खर्च कमी करून उपलब्ध उत्पन्नाचा योग्य वापर करता येतो.

४. माहितीपूर्ण आर्थिक निर्णय घेणे :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना विविध आर्थिक पर्यायांची माहिती मिळते. बचत, गुंतवणूक, कर्ज आणि विमा यांसारख्या आर्थिक बाबींचा अभ्यास करून योग्य निर्णय घेता येतात. त्यामुळे आर्थिक नुकसान होण्याची शक्यता कमी होते.

५. बचत आणि गुंतवणुकीला प्रोत्साहन :

आर्थिक साक्षरतेमुळे बचतीचे महत्त्व समजते. तसेच बँक ठेवी, म्युच्युअल फंड, शेअर बाजार आणि इतर गुंतवणुकीच्या साधनांची माहिती मिळते. त्यामुळे व्यक्ती आपल्या उत्पन्नातील काही भाग भविष्यासाठी बचत आणि गुंतवणूक करू शकतात.

६. कर्जाचे योग्य व्यवस्थापन :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना कर्जाचे प्रकार, व्याजदर, हप्ते आणि परतफेडीच्या अटी समजतात. आवश्यकतेनुसार कर्ज घेणे आणि वेळेवर त्याची परतफेड करणे शक्य होते. त्यामुळे अनावश्यक कर्जबाजारीपणा टाळता येतो.

७. कर नियोजनास मदत :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना विविध करप्रणाली, करसवलती आणि करबचतीच्या पर्यायांची माहिती मिळते. त्यामुळे कायदेशीर तरतुदींचे पालन करून योग्य कर नियोजन करता येते.

८. आर्थिक सुरक्षितता निर्माण करणे :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना आपत्कालीन परिस्थितीसाठी निधी राखून ठेवण्याचे महत्त्व समजते. तसेच विमा आणि इतर आर्थिक संरक्षणाच्या साधनांची माहिती मिळते. त्यामुळे अचानक उद्भवणाऱ्या आर्थिक संकटांचा सामना करणे सोपे होते.

९. निवृत्तीनंतरच्या जीवनाचे नियोजन :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींना निवृत्तीनंतरच्या आर्थिक गरजांचा विचार करून आधीपासून बचत आणि गुंतवणूक करता येते. त्यामुळे निवृत्तीनंतर आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आणि सुरक्षित जीवन जगण्यास मदत होते.

१०. आर्थिक आत्मविश्वास आणि स्वावलंबन वाढविणे :

आर्थिक साक्षरतेमुळे व्यक्तींमध्ये आर्थिक व्यवहार करण्याचा आत्मविश्वास निर्माण होतो. योग्य ज्ञान आणि कौशल्यांच्या आधारे व्यक्ती स्वतःचे आर्थिक निर्णय स्वतंत्रपणे घेऊ शकतात. त्यामुळे आर्थिक स्वावलंबन आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना मिळते.

२ . सर्वसाधारण साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता यांमधील फरक

अ. क्र.	सर्वसाधारण साक्षरता	वित्तीय / आर्थिक साक्षरता
१.	सर्वसाधारण साक्षरता म्हणजे वाचता, लिहिता आणि माहिती समजून घेता येणे.	आर्थिक साक्षरता म्हणजे पैशांचा योग्य वापर आणि व्यवस्थापन करण्याचे ज्ञान असणे.
२.	व्यक्तीला शिक्षण, नोकरी आणि दैनंदिन व्यवहार समजण्यास मदत होते.	व्यक्तीला पैशांशी संबंधित योग्य आर्थिक निर्णय घेता येतात.
३.	यामध्ये वाचन, लेखन आणि भाषेचे ज्ञान महत्त्वाचे असते.	यामध्ये उत्पन्न, खर्च, बचत आणि गुंतवणूक यांचे ज्ञान महत्त्वाचे असते.
४.	व्यक्तीला बँकेचा अर्ज वाचता आणि भरता येतो.	व्यक्तीला बँकेतील विविध सुविधा योग्य प्रकारे वापरता येतात.
५.	व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील माहिती समजून घेता येते.	व्यक्तीला आपल्या उत्पन्नानुसार खर्चाचे नियोजन करता येते.
६.	यामुळे शिक्षण आणि सामान्य ज्ञानात वाढ होते.	यामुळे बचतीची सवय लागते आणि भविष्यासाठी पैशांची तरतूद करता येते.
७.	माहिती वाचणे आणि समजून घेणे यावर भर असतो.	गुंतवणुकीचे पर्याय आणि त्यातील फायदे-तोटे समजून घेण्यावर भर असतो.
८.	व्यक्तीला विविध कागदपत्रे आणि सूचना वाचता येतात.	व्यक्तीला कर्जाचे व्याजदर, हप्ते आणि परतफेड यांची माहिती समजते.
९.	व्यक्ती समाजातील विविध व्यवहारांमध्ये सहभागी होऊ शकते.	व्यक्तीला विमा आणि आर्थिक जोखमीपासून संरक्षणाचे महत्त्व समजते.
१०.	ही साक्षरता व्यक्तीच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक विकासासाठी उपयुक्त ठरते.	ही साक्षरता व्यक्तीला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आणि स्वावलंबी बनवते.
११.	व्यक्तीला माहिती वाचून योग्य आकलन करता येते.	व्यक्तीला मोबाईल बँकिंग, UPI आणि इतर डिजिटल व्यवहार सुरक्षितपणे करता येतात.

सर्वसाधारण साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता या दोन्ही एकमेकांना पूरक आहेत. सर्वसाधारण साक्षरतेमुळे व्यक्तीला वाचता, लिहिता आणि माहिती समजून घेता येते, तर आर्थिक साक्षरतेमुळे त्या माहितीचा उपयोग करून पैशांचे योग्य नियोजन करता येते. केवळ पैसे कमावणे महत्त्वाचे नसून, ते पैसे योग्य प्रकारे खर्च करणे, बचत करणे आणि भविष्यासाठी गुंतवणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या सुरक्षित, सुखी आणि स्वावलंबी जीवनासाठी या दोन्ही प्रकारच्या साक्षरता आवश्यक आहेत.

३. भारतातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशनिहाय सर्वसाधारण आणि वित्तीय/ आर्थिक साक्षरता दर:

भारतातील राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांनुसार आर्थिक साक्षरतेची पातळी दर्शवतात. भारतातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या २०१५ आणि २०२३-२४ या वर्षांमधील सर्वसाधारण आणि वित्तीय साक्षरता दरांची तुलनात्मक माहिती स्पष्ट करतो. यामध्ये सामान्य शिक्षण (लिहिण्या-वाचण्याची क्षमता) आणि आर्थिक व्यवहार समजून घेण्याची क्षमता (वित्तीय साक्षरता) या दोन महत्त्वपूर्ण पैलूंचा आढावा घेण्यात आला आहे. हा तक्ता गेल्या काही वर्षांत देशात झालेल्या शैक्षणिक आणि आर्थिक जागृतीमधील प्रगती दर्शवतो. तसेच २०२३-२४ च्या अखिल भारतीय आकडेवारीनुसार भारताची सर्वसाधारण साक्षरता ८०.९% असली तरी वित्तीय साक्षरता फक्त २७% आहे. ज्यामुळे देशातील नागरिकांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम करण्यासाठी अजून मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्याची गरज आहे

टेबल क्र . १.१.

भारतातील राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशनिहाय सर्वसाधारण आणि वित्तीय/ आर्थिक साक्षरता दर

Sr. No.	Name of State / Union Territory	2015		2023–24	
		General Literacy (%)	Financial Literacy (%)	General Literacy (%)	Financial Literacy (%)
1	Andhra Pradesh	60%	23%	72.6%	37%*
2	Arunachal Pradesh	55%	10%	84.2%	18%
3	Assam	61%	20%	87.0%	36%
4	Bihar	50%	8%	74.3%	16%
5	Chhattisgarh	60%	4%	78.5%	9%
6	Goa	80%	50%	93.6%	56%
7	Gujarat	68%	83%	84.6%	34%
8	Haryana	65%	21%	84.8%	24%
9	Himachal Pradesh	73%	16%	88.8%	36%
10	Jharkhand	56%	15%	76.7%	20%
11	Karnataka	67%	25%	82.7%	33%
12	Kerala	84%	36%	95.3%	39%*
13	Madhya Pradesh	59%	23%	75.2%	24%
14	Maharashtra	73%	17%	87.3%	38%
15	Manipur	69%	36%	92.0%	38%
16	Meghalaya	60%	24%	94.2%	27%
17	Mizoram	77%	6%	98.2%	15%
18	Nagaland	68%	8%	95.7%	16%
19	Odisha	64%	9%	79.0%	11%
20	Punjab	67%	13%	83.4%	34%
21	Rajasthan	56%	20%	75.8%	28%
22	Sikkim	73%	8%	84.7%	10%
23	Tamil Nadu	72%	22%	85.5%	17%
24	Telangana			76.9%	37%*
25	Tripura	67%	21%	93.7%	24%
26	Uttar Pradesh	57%	10%	78.2%	21%

27	Uttarakhand	68%	23%	83.8%	42%
28	West Bengal	67%	21%	82.6%	29%
29	Andaman & Nicobar Islands	82.43%	14%	91.1%	15%
30	Chandigarh	81,19%	38%	93.7%	56%
31	Dadra & Nagar Haveli and Daman & Diu	64.32% / 79.55%	31%/ 29%	87.8%	28% / 33%*
32	Delhi	80.76%	32%	86.9%	53%
33	Jammu & Kashmir	-	-	82.0%	29%
34	Ladakh	-	-	81.0%	N/A
35	Lakshadweep	87.95%	22%	97.3%	39%*
36	Puducherry	80.67%	21%	92.7%	29%
37	All India	-	-	80.9%	27%

Sources: Data Compiled from the National Centre for Financial Education Report, 2015**,** PLFS 2023–24 state/UT literacy rates (MoSPI, parliamentary response); NCFE-FLIS 2019 Executive Summary, state/UT financial literacy percentage table.

२०१५ ते २०२३–२४ या कालावधीतील उपलब्ध आकडेवारीच्या आधारे असे निदर्शनास येते की, भारतामध्ये सर्वसाधारण साक्षरतेच्या क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झालेली आहे. शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे नागरिकांच्या ज्ञानात, माहितीच्या आकलनात आणि रोजगारक्षमतेत वाढ होण्यास मदत झाली आहे. तथापि, सर्वसाधारण साक्षरतेतील वाढीच्या तुलनेत वित्तीय साक्षरतेचा विकास समान प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. काही राज्यांमध्ये सर्वसाधारण साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत उच्च असूनही वित्तीय साक्षरतेचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. यावरून शिक्षण आणि आर्थिक निर्णयक्षमता या दोन वेगवेगळ्या, परंतु परस्परपूरक संकल्पना असल्याचे स्पष्ट होते.

तथापि, सर्वसाधारण साक्षरतेच्या तुलनेत वित्तीय साक्षरतेमध्ये अजूनही मोठी तफावत दिसून येतेकेवळ शिक्षित असणे म्हणजे . व्यक्तीला स्वतःचे उत्पन्न .आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असणे नव्हे, खर्च, बचत, गुंतवणूक आणि कर्ज यांचे योग्य व्यवस्थापन करता येणे आवश्यक आहे. सर्वात महत्त्वाचे निरीक्षण म्हणजे सर्वसाधारण साक्षरता वाढली असली तरी वित्तीय साक्षरता त्याच प्रमाणात वाढलेली नाही. उदाहरणार्थ : महाराष्ट्र: सर्वसाधारण साक्षरता ८७.३% असून वित्तीय साक्षरता ३८% आहे. मिझोराम: सर्वसाधारण साक्षरता ९८.२% असून वित्तीय साक्षरता १५% आहे. केरळ: सर्वसाधारण साक्षरता ९५.३% असून वित्तीय साक्षरता ३९% आहे. गोवा: सर्वसाधारण साक्षरता ९३.६% असून वित्तीय साक्षरता ५६% आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की केवळ वाचन आणि लेखनाचे ज्ञान असणे पुरेसे नाही. आर्थिक व्यवहार, बचत, गुंतवणूक, विमा आणि कर्ज यासंबंधी व्यावहारिक ज्ञान असणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने सर्वसाधारण शिक्षणाबरोबरच वित्तीय शिक्षणाचा प्रसार करणे आवश्यक आहे.

सर्वसाधारण आणि वित्तीय साक्षरतेचा समन्वय साधण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना

अ) शैक्षणिक स्तरावर : शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये बचत, गुंतवणूक, बँकिंग आणि आर्थिक नियोजन यांचे शिक्षण द्यावे.

ब) ग्रामीण स्तरावर : शेतकरी, शेतमजूर आणि ग्रामीण महिलांना बँकिंग, विमा आणि कर्जव्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.

क) डिजिटल स्तरावर : UPI, ऑनलाइन बँकिंग, सायबर फसवणूक आणि डिजिटल पेमेंटच्या सुरक्षित वापराविषयी जनजागृती करावी.

ड) महिला आर्थिक सक्षमीकरण : महिलांना बचत, स्वयंरोजगार, स्वयं-सहायता गट आणि आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी वित्तीय प्रशिक्षण द्यावे.

इ) गुंतवणूकविषयक जागरूकता : नागरिकांना बँक ठेवी, म्युच्युअल फंड, शेअर बाजार, विमा आणि पेन्शन योजनांविषयी योग्य माहिती द्यावी.

४ . निष्कर्ष

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, वित्तीय साक्षरता ही मानवी भांडवलाच्या विकासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. व्यक्तीला उत्पन्नाचे नियोजन, बचत, गुंतवणूक, कर्जव्यवस्थापन, विमा आणि डिजिटल आर्थिक व्यवहार यांचे ज्ञान असल्यास ती उपलब्ध आर्थिक संसाधनांचा अधिक कार्यक्षम वापर करू शकते. त्यामुळे वैयक्तिक आर्थिक सुरक्षितता वाढण्याबरोबरच उत्पादक गुंतवणूक, आर्थिक समावेशन आणि देशाच्या आर्थिक विकासालाही चालना मिळू शकते.

म्हणूनच भारताच्या आर्थिक विकासाच्या धोरणामध्ये केवळ सर्वसाधारण शिक्षणाचा प्रसार करण्यावर भर न देता वित्तीय साक्षरतेसाठी स्वतंत्र आणि प्रभावी धोरण राबविणे आवश्यक आहे. विशेषतः ग्रामीण लोकसंख्या, महिला, शेतकरी, युवक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक यांच्यासाठी वित्तीय शिक्षणाचे कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे.

अशा प्रकारे, सर्वसाधारण साक्षरता व्यक्तीला शिक्षित बनवते, तर वित्तीय साक्षरता त्या व्यक्तीला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवते. या दोन्हींचा समन्वय साधल्यास भारताचा आर्थिक विकास अधिक समावेशक, शाश्वत आणि संतुलित होऊ शकतो.

संदर्भ :

1. Factors Affecting the Financial Literacy of Individuals with Limited English Proficiency, Report to Congressional Committees, United States Government Accountability Office.

2. US National Strategy for Financial Literacy 2020.

3. Financial Literacy Definition, National Financial Educators Council

4. PISA 2018 Financial Literacy Framework". 2022-10-25

5. Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI), Periodic Labour Force Survey (PLFS), 2023–24.

6. National Centre for Financial Education (NCFE), Financial Literacy and Inclusion Survey (FLIS), 2019 – Executive Summary.